

NIEMATERIALNE WARTOŚCI KRAJOBRAZÓW KULTUROWYCH

Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego Nr 15

Komisja Krajobrazu Kulturowego PTG, Sosnowiec, 2011

Barbara WYCICHOWSKA

Politechnika Łódzka

Instytut Architektury i Urbanistyki

Łódź, Polska

e-mail: barbra.w@gazeta.pl

ŁÓDZKA PRZESTRZEŃ PAMIĘCI DO TURYSTYCZNEGO ZAGOSPODAROWANIA

ŁÓDŹ MEMORY SPACE FOR TOURIST DEVELOPMENT

Słowa kluczowe: przestrzeń pamięci, wielonarodowościowe miasto fabryczne, inwentaryzacja miejsc pamięci, ziemia obiecana

Key words: *memory space, multi-national industrial city, inventory of the places of memory, promised land*

Streszczenie Każde miasto ma swój zasób kulturowo-materialny przechowywany dzięki wielopokoleniowej pamięci. Owa przestrzeń pamięci, stanowi olbrzymi, często słabo wykorzystany potencjał, który odpowiednio i odpowiedzialnie zagospodarowany może dobrze służyć promocji miasta.

W referacie przedstawiono możliwości zagospodarowania niezwykle pojemnej łódzkiej przestrzeni pamięci, której projekcja służyć może ożywieniu rozwoju turystyki krajowej i zagranicznej nastawionej docelowo na Łódź.

Określono najbardziej wartościowe domeny kultury niematerialnej miasta: tereny szczególnie związane z rozwojem wielonarodowościowego miasta okresu ziemi obiecanej; miejsca heroizmu i solidarności Polaków i Żydów okupione tysiącami ofiar w walce z okupantem; rozwój ośrodka sztuki awangardowej związanej z nazwiskami K. Kobro i W. Strzemińskiego, oraz ponadmaterialny dorobek docenionego w świecie powojennego centrum polskiej kinematografii, które stworzyło gwiazdy formatu: K. Kiesłowskiego, R. Polańskiego i A. Wajdy.

Abstract *Every city has its own cultural and material resources are kept alive in the memory of consecutive generations. This memory space a huge, often underused potential, which could serve the purpose of promoting the city, if adequately and responsibly developed.*

The paper presents the development possibilities of the unusually vast Łódź memory space, whose projection may enhance domestic and foreign tourism in Łódź.

The author indicates the most valuable domains of the intangible culture of the city: the areas include with the development of this multi-national industrial city at the time was called a Promised Land; a place of great heroism and solidarity of Poles and Jews, who paid of thousands of victims in a fierce struggle with the occupant; city where avant-garde art flourished, represented by K. Kobro and W. Strzemiński and appreciated the world's center of postwar Polish cinema with the Stars format: K. Kieslowski, R. Polanski and A. Wajda.

WSTĘP

Każde miasto posiada zasób kulturowo-materialny, którego oceny na poziomie lokalnym i ponadlokalnym (regionu, kraju, czasami Europy, a nawet świata), można dokonać pod kątem prezentowanej wartości historycznej, artystycznej, a dla wybranych obiektów dodatkowo przyrodniczej. Ogólnie dostępnemu w ramach percepcji wzrokowej zasobowi kulturowo-materialnemu (układ urbanistyczny, pojedyncze obiekty architektoniczne, tj.: zamki, pałace, wille, kamienice, ogrody, architektura sakralna czy poindustrialna) towarzyszy równie ważny – zasób niematerialny, którego identyfikacja wymaga wiedzy z obszaru przestrzeni pamięci (Dąbrowska-Budziło, 2001). Zdolne do jego percepcji pozostają jednostki, które współuczestniczyły czynnie lub biernie (wiedza nabyta) w istotnych dla historii miasta wydarzeniach. Jednostki czynne należą do odchodzącego pokolenia pamiętającego czasy wojny, jednostki bierne – do pokoleń powojennych interesujących się zawodowo lub hobbistycznie historią Łodzi.

Łódzką przestrzeń pamięci szczególnie wzbogaca najbardziej twórczy dla miasta okres koegzystencji czterech kultur, który rozpoczęły lata 30. XIX w., a przerywała raz na zawsze II wojna światowa. Błyskotliwy rozwój Łódź zawdzięczała korzystnym uwarunkowaniom historyczno-politycznym i przyrodniczym oraz wdrożeniu wychodzącej naprzeciw napływowi kapitału i wielonarodowościowego potencjału ludzkiego drugiej regulacji miasta (jesień 1839 r. i wiosna 1840 r.)¹. Dzięki wymienionym czynnikom z małego rolniczego miasteczka Łódź, w niespełna kilkadziesiąt lat przekształciła się w liczący się w Europie wieloetniczny ośrodek przemysłu włókienniczego. Z czasów potęgi gospodarczej przetrwały pałace, wille, parki i ogrody, kamienice i unikalne zespoły fabryczne wielkich przemysłowców polskiego, żydowskiego, niemieckiego i rosyjskiego pochodzenia. Dzięki filantropii fabrykantów kwitło życie kulturalne wielonarodowego miasta („Łódzkie sceny...”, 2000; Rynkowska, 1970), rozwijała się edukacja, opieka szpitalna i bardzo rozbudowana pomoc społeczna. Wielonarodowość społeczeństwa podkreślały różnowyznaniowe budowle sakralne i cmentarze (katolickie, ewangelickie, protestanckie, prawosławne, żydowskie) (Koter, Kulesza, Puś, Pytlas, 2005), a także utrwalony w przestrzeni pamięci specyficzny, wieloetniczny klimat ulicy, placu i targowiska, z wielojęzycznym tłumem handlujących i kupujących, z oryginalnymi różnojęzycznymi szyldami, charakterystycznym dla różnych narodowości wystrojem wnętrz sklepów, cukierni, restauracji (Salm, 2006).

Obraz niezawodnie funkcjonującej wielokulturowej Łodzi – najważniejszego atrybutu miasta – wspólnie rozbudowujący jego materialną i niematerialną przestrzeń,

¹ Druga regulacja miasta Łodzi popierana przez R. Rembienińskiego (Marszałek Sejmu Królestwa Polskiego od 1820 r.) służyła promowaniu rozwoju przemysłu miasta i jego okolic, a polegała na włączeniu w obszar miasta terenów leśnych, należących do leśnictwa Łaznów. Mocą decyzji Namiestnika cała procedura została wykonana i zakończona w pierwszej połowie 1840 roku, po przekazaniu 300 parceli na place budowlane. Pozostały teren przeznaczono pod powstanie obiektów urbanistycznych użyteczności publicznej.

można uznać za niedościgniony pierwowzór dla miast rozwijających się ponad 100 lat później, w ramach jednoczącej się Europy. Ową wzorcowo wypracowaną solidarność czteronarodowej społeczności Łodzi bezkompromisowo i bezpowrotnie zniszczyła II wojna światowa.

CELE OPRACOWANIA

Celem opracowania jest uzasadnienie potrzeby i wskazanie sposobów na umiejętne włączanie fragmentów bogatej, wielokulturowej, niematerialnej przestrzeni pamięci Łodzi do oferty turystycznej miasta.

Kolejnym celem jest ocena zrealizowanych projektów i przedstawienie rodzących się koncepcji, które mają służyć idei przywracania/zachowania znaków niematerialnej przestrzeni pamięci w realnym krajobrazie miasta.

Dodatkowo podjęto próbę określenia możliwości realizacji pomysłu odtworzenia zniszczonej przez wojnę i okres powojenny zawartej w przestrzeni pamięci bezcennej różnorodności kulturowej miasta, poprzez przywrócenie dawnego anturażu wybranym przestrzeniom publicznym. Dokonana reemisja zawierać ma uniwersalny przekaz przedwojennego pokolenia wychowanego w duchu tolerancji i szacunku dla wielokulturowości wielonarodowego społeczeństwa, skierowany do zagrożonej kulturową globalizacją jednoczącej się Europy. Destrukcyjne efekty globalizacji – mimo publicznego negowania występowania tego zjawiska – stają się coraz bardziej czytelne w krajobrazie miejskim „starej” Unii Europejskiej XXI w.

METODA PRACY

Po pierwsze – przyjęta metoda pracy polega: na ogólnym określeniu różnorodności potencjału kulturowej przestrzeni pamięci Łodzi, w podziale na: okres boomu gospodarczego, okres międzywojenny, lata II wojny światowej i okres powojenny, z podpodziałem na czas PRL-u i czas transformacji (po 1989 r.). Przestrzeń pamięci obejmująca specyfikę społeczną, klimat wydarzeń, atmosferę solidarności i nienawiści, z odniesieniem do wymienionych obszarów czasowych, wymaga symbolicznego zapisu w realnej przestrzeni miasta XXI w. (sposób na ogólnodostępną popularyzację wiedzy o przestrzeni pamięci miasta).

Po drugie – na wypracowaniu form zapisu nawiązujących do niezwyklej specyfiki miasta z zapleczem wielokulturowym kształtowanym równolegle przez cztery narodowości; wprowadzone formy powinny być zrozumiałe dla współczesnego turysty i potomnych – przyszłych mieszkańców Europy i Świata. Takie działanie niesie swój ponadczasowy wymiar, szczególnie teraz, gdy współczesne społeczeństwo jednoczącej się Europy paradoksalnie coraz bardziej dystansuje się od społeczeństwa wielokulturowego (skutki globalizacji kulturowej).

OKREŚLENIE ZAWARTOŚCI ŁÓDZKIEJ PRZESTRZEŃ PAMIĘCI. ZAKRES PROBLEMATYKI

Przestrzeń pamięci stanowi olbrzymi potencjał informacji nt. współczesnych miast. Skarbnicą wiedzy o przestrzeni niematerialnej pamięci Łodzi pozostaje zasób wiadomości przekazywanych z pokolenia na pokolenie, przekaz epoki utrwalony na starych fotografiach, szkicach, obrazach lub zarejestrowany w formie różnego rodzaju zapisków i publikacji (dokumenty, artykuły, poezja, proza), a także filmów dokumentalnych i fabularyzowanych. Zasadniczym źródłem wiedzy pozostaną zawsze ludzie – „niemi” świadkowie (Kropiwnicki, 2004) i uczestnicy zmian zachodzących w przestrzeni materialnej, która rzutuje na zasób przestrzeni niematerialnej miasta – dawni i współcześni mieszkańcy Łodzi, którzy byli/są obserwatorami/współtwórcami konkretnych wydarzeń z przeszłości, teraźniejszości, a także dotyczących przyszłości miasta².

Dla ratowania przestrzeni pamięci obejmującej czasy Łodzi przedwojennej i okres wojny najbardziej wartościowi pozostaną ci mieszkańcy Łodzi, którzy osobiście doświadczyli lub zgłębiali z różnych wiarygodnych źródeł (przekazy rodzinne) historię konkretnych miejsc, działań konkretnych osób z lat 20., 30. i 40. XX w.

Jest najwyższy czas, by docenić i uwzględnić w planowaniu oferty turystycznej Łodzi niewykorzystany zasób przestrzeni niematerialnej, przechowywany w pamięci dawnego różnoetnicznego pokolenia Łodzian, związany z wydarzeniami wojennymi i okresem powojennym - szczególnie trudnym dla mieszkańców pochodzenia żydowskiego. Nielicznych Żydów, którzy cudem ocaleli i należeli do przedwojennej elity intelektualnej miasta, komunistyczne władze zmusiły do opuszczenia Polski. Ich bagażem były dobre i złe wspomnienia; w Łodzi pozostawili groby swoich bliskich, swoją młodość i cały materialny dorobek swoich rodzin.

² Dramatyczne przeżycia wojenne, tragiczna historia łódzkiego getta, okres nagonki na Żydów w PRL-u, wizyta ojca świętego Jana Pawła II w łódzkim Unionteksie w 1987 r., otwarcie 6 maja 2006 r. największego centrum handlowo-rekreacyjno-kulturowo-hotelarskiego – Łódzkiej Manufaktury obejmującego zrewitalizowany przez francuską firmę Apsys historyczny zespół fabryczny I. Poznańskiego, sukces miasta związany z organizacją cyklicznych imprez kulturalnych o wymiarze międzynarodowym: Camerimage od 2000 r. do 2009 r. i Festiwalu Czterech Kultury od 2002 r., po intrygujące roszady związane z planowaną realizacją nowego centrum kultury i sztuki w rejonie Dworca Fabrycznego, w którą na etapie koncepcji z powodzeniem zaangażowano światowej rangi architektów, urbanistów i ludzi sztuki.

Zachowując konsekwencję w zapisie przestrzeni niematerialnej pamięci Łodzi, nie wolno pominąć faktu niszczenia dziedzictwa kulturowego miasta za czasów PRL-u i, – z czym najtrudniej się pogodzić – trwonienia dziedzictwa wielokulturowego w wolnej Polsce okresu transformacji (proceder ten nasilił się w XXI w. i trwa po dzień dzisiejszy, fot. 1., 2.)³ (Hac, 2009; Hac, Podolska, 2008, ; izj, 2008; m.p., 2004; Munched, 2008; Podolska, 2008).

Fot. 1. Zespół fabryczny Bibermanna w Łodzi (przy ul. Smugowej). Widok z Parku Helenowskiego (fot. B. Wycichowska, 2007).

Photo 1. Bibermann's factory complex in Łódź (in Smugowa Street). View from Helenowski Park (photo by B. Wycichowska, 2007).

Fot. 2. Wyburzenia na terenie zespołu fabrycznego Bibermanna w Łodzi (przy ul. Smugowej). Widok z Parku Helenowskiego (fot. B. Wycichowska, 2009).

Fig. 2. Demolitions in the area of Bibermann's factory complex in Łódź (in Smugowa Street). View from Helenowski Park (photo by B. Wycichowska, 2009).

IDEA ZAGOSPODAROWANIA ŁÓDZKIEJ PRZESTRZENI PAMIĘCI

Zagospodarowanie łódzkiej przestrzeni pamięci wymagać będzie: po pierwsze – inwentaryzacji potencjalnych obszarów lokalizacji znaków-symboli niematerialnej przestrzeni pamięci, po drugie – weryfikacji sporządzonej listy – tj. wykreślenia tych obszarów-miejsc, które już zostały zdefiniowane jako miejsca pamięci, i po trzecie – wyznaczenia konkretnych punktów lokalizacji i wypracowania formy poszczególnych znaków-symboli służących ich utrwaleniu w krajobrazie miasta.

Sama realizacja nośnej idei powrotu fragmentów funkcjonującego miasta do dawnego wizerunku wielokulturowego, z którym jest kojarzona przedwojenna Łódź, wymagałaby przede wszystkim pełnego zaangażowania właścicieli sklepów

³ W Łodzi, mieście z wielkimi tradycjami przemysłu włókienniczego, w latach 80. i 90. XX w. nastąpił totalny upadek przedsiębiorstw przemysłowych (na zachodzie Europy ten proces przypadał na lata 50. i 60.), a z końcem lat 90. i na początku XXI w. rozpoczął się szybki chaotyczny pod względem lokalizacyjnym rozwój sektora usługowego i mieszkaniowego, często na bazie i niestety zbyt często kosztem historycznej, dobrze zachowanej, oryginalnej zabudowy poindustrialnej.

i restauracji działających w ramach historycznych, niezmienionych architektonicznie przestrzeni publicznych Łodzi. Przywróceniu „namiastki” klimatu wielokulturowej Łodzi sprzyjałoby zatem przejęcie części sklepów i restauracji przy ul. Piotrkowskiej przez autentycznych przedstawicieli trzech nacji, które pomagały budować Łódź przemysłową, pod warunkiem powrotu do oryginalnych nazw i szyldów sklepów, wystroju witryn sklepowych, tradycyjnych nazw potraw i sposobu ich przyrządzania. Skuteczność takiego działania wymagałaby na pewno pomocy władarzy miasta, którzy biorąc pod uwagę z jednej strony niekorzystną tendencję mnożenia się „pustostanów” po opuszczonych sklepach i restauracjach przy Piotrkowskiej od czasu otwarcia Łódzkiej Manufaktury⁴ (fot. 3.) (Kaczmarek, 2001), z drugiej – realną perspektywę podniesienia atrakcyjności turystycznej najważniejszej ulicy miasta, dzięki przywróceniu jej oryginalnej wielokulturowości, powinni wspomóc tak cenną inicjatywę.

Fot. 3. *Manufaktura* – powiązanie nowoczesnego projektu ze starą przemysłową architekturą kompleksu fabrycznego bogatego przemysłowca Izraela Poznańskiego (proces rewitalizacji). Stanowi największe centrum komercyjne Łodzi (fot. B. Wycichowska, 2009).

Photo 3. *Manufaktura* - the link of modern project with old industrial architecture - the factory complex of rich industrialist Izraela Poznańskiego (the process of the revitalization). This is the largest the commercial centre of Lodz (photo B. Wycichowska, 2009).

Kolejny sposób działania – już wdrażany – polega na symbolicznym upamiętnianiu w przestrzeni miasta miejsc istotnych dla pokolenia wojny (m. in.: znaczenie granic terenu łódzkiego getta, miejsc po spalonych synagogach, miejsc martyrologii, kamienic, w których mieszkali znani z swej działalności artystycznej czy narodowowyzwoleńczej słynni przedstawiciele czterech narodów). Należy zatem co najmniej symbolicznie zaznaczyć w przestrzeni miejskiej miejsca po żydowskich świątyniach doszczętnie zniszczonych przez Niemców⁵. Synagogi, obok kościołów katolickich, ewangelickich i protestanckich, stanowiły szczególnie ciekawe pod względem architektonicznym dominanty w krajobrazie wielowyznaniowego miasta.

⁴ Manufaktura znajduje się w rewitalizowanym kompleksie XIX wiekowej Fabryki włókienniczej Izraela Poznańskiego, w skład którego wchodzi 13 zabytkowych budynków oraz nowoczesna Galeria Handlowa.

⁵ Okupantowi zależało na zniszczeniu wielokulturowej tożsamości miasta – przede wszystkim fragmentu obejmującego dorobek kulturowy skazanych na unicestwienie Żydów. Już w listopadzie 1939 r. Niemcy spalili, a potem rozebrali wszystkie łódzkie synagogi. Ocalała tylko mała, prywatna synagoga Wolfa Reichera, zaadaptowana przez okupanta na magazyn soli (w podwórzu przy obecnej ul. Rewolucji 1905 r. nr 28).

Należy też szczególnie wyeksponować niezwykle ważną, choć słabo uświadomioną przez Polaków, sferę duchowo-kulturową Łodzi. Ocalić pamięć o Łodzi okresu międzywojennego występującej w roli największego w Polsce ośrodka sztuki awangardowej. To właśnie w mieście utożsamianym wyłącznie z przemysłem włókienniczym, z inicjatywy Katarzyny Kobro (1898-1951) – rzeźbiarki pochodzenia łódzko-rosyjskiego wykształconej w Moskwie, której dzieła do dzisiaj inspirują artystów na całym świecie, i jej męża – malarza Władysława Strzemińskiego powstała pierwsza w Polsce kolekcja międzynarodowej awangardy. Łódź od 1931 r., kiedy odbyła się pierwsza wystawa sztuki awangardowej, zaczęła być postrzegana w kraju i Europie jako miasto sztuki. Ten wizerunek miasto ma szansę wskrzesić dzięki zaangażowaniu w organizację ważnych i docenionych na świecie imprez kulturowych, przede wszystkim Międzynarodowego Festiwalu Sztuki Autorów Zdjęć Filmowych „Camerimage” (od 2000 do 2009 r.) i „Festiwalu Dialogu Czterech Kultur” (od 2002 r.) oraz aspiracjom do zdobycia tytułu Europejskiej Stolicy Kultury w 2016 r. Osiągnięcie ostatniego celu wymaga realizacji złożonego programu inwestycyjnego związanego z budową nowego centrum kulturowego miasta (z wykorzystaniem architektury poindustrialnej), firmowanego na etapie koncepcji projektowej przez światowej sławy nazwiska: Davida Lyncha – uznanego amerykańskiego reżysera filmowego, Franka Owena Gehryego – wielkiego amerykańskiego architekta pochodzącego z kanadyjskiej rodziny polsko-żydowskiej, Daniela Libeskinda – architekta o światowej sławie urodzonego w Łodzi, w polsko-żydowskiej rodzinie (Wycichowska, 2008). Odnotować należy, że główny plac – rynek projektowanego centrum kulturowego Łodzi ma nosić imię Katarzyny Kobro, podobnie jak przewidziany do realizacji park miejski, z lokalizacją w dolinie rzeki Łódki, w bezpośrednim sąsiedztwie Wyższej Szkoły Plastycznej w Łodzi.

Nie wychodząc z kręgu kultury obszaru pamięci, należy pamiętać o obowiązku czytelnego zaakcentowania w przestrzeniach publicznych miasta istotnego faktu, że to właśnie powojenna, robotnicza Łódź stała się największym w kraju i słynnym poza jego granicami ośrodkiem nauki i produkcji sztuki filmowej, z Wyższą Szkołą Filmową i Wytwórnią Filmów Fabularnych, które reprezentują tak wielkie nazwiska polskiej kinematografii jak: R. Polański, K. Kiesłowski, A. Wajda i J. Machulski (Bonisławski, Podolska, 2007).

O ile – jak wykazano – istnieją pomysły, a nawet koncepcje dotyczące rozbudowy strefy kultury służącej turystyce kulturowej w oparciu o przestrzeń pamięci miasta, to w dalszym ciągu Łódź, która posiada unikalny w skali europejskiej potencjał architektury industrialnej – całe kilkunastohektarowe zespoły fabryczne budowane w różnych odmianach stylów historycznych – w swoim „turystycznym menu” nie proponuje oferty z zakresu „turystyki przemysłowej”, która tworzyłaby klimat wieloetnicznego, przemysłowego, o robotniczych korzeniach miasta (nie ma odpowiedniego zabezpieczenia historycznych obiektów produkcyjnych z bogatym zachowanym wyposażeniem i nie są one turystycznie udostępnione). Niestety władze miasta, wykorzystując z jednej strony – małą skuteczność urzędu konserwatorskiego, z drugiej – wysoką koniunkturę na rynku nieruchomości poprzemysłowych, pozbywają

się całych zespołów pofabrykanckich, często na granicy prawa. Dla inwestorów zagranicznych i krajowych sprawy związane z „ewentualną” konserwatorską rewaloryzacją przejętego zabytku poindustrialnego, mimo zdecydowanych protestów społecznych i podejmowanych z opóźnieniem działań konserwatorskich, są drugorzędne, zaś miasto „na swoje życzenie” pozbywa się dziedzictwa poindustrialnego, które mogłoby z powodzeniem służyć oryginalnej turystyce industrialnej.

ROZBUDOWA PRZESTRZENI PAMIĘCI PRZEZ WSPÓŁCZESNE POKOLENIE. REALIZACJE I PLANY

Przemysłowa Łódź w okresie międzywojennym wykazała w dziedzinie sztuk plastycznych aspiracje kulturowe na miarę europejską, a w czasach powojennych osiągnęła równie spektakularny sukces w dziedzinie twórczości filmowej. Ten dawny kulturowy trend znajduje swoich kontynuatorów-popularyzatorów w czasach współczesnych, o czym świadczy zaangażowanie miasta w organizację ważnych i docenionych na świecie imprez, a także aspiracje do zdobycia tytułu europejskiej stolicy kultury w 2016 r.

Powodzenie miasta we właściwie inicjowanej ekspozycyjności – otwarciu na turystykę nie tylko krajową, ale i na międzynarodową – wymaga przede wszystkim szerokiego „udostępnienia” zachowanego potencjału materialnego i niematerialnego wielokulturowej przeszłości poindustrialnej.

Łódź od kilku lat z powodzeniem rozwiązuje zaszłe problemy związane z naprawą relacji przede wszystkim polsko-żydowskich i żydowsko-łódzkich; w 2004 r. zaczęła realizować projekt zachowania *genius loci* getta łódzkiego – pamięci o jego ofiarach i bohaterach (*Fenomen getta łódzkiego...*, 2006); w 60. rocznicę zagłady getta w Łodzi podjęto z powodzeniem sukcesywnie kontynuowaną realizację Parku Ocalałych (fot. 4.), którego budowa służy przywracaniu przestrzeni pamięci wielkich wydarzeń i uczestniczących w nich ludzi – pokolenia wojny. Przestrzeń parku na 65 rocznicę likwidacji getta obchodzona szczególnie uroczyście, z udziałem najwyższych władz państwowych⁶ naznaczona została symbolami ułatwiającymi zwiedzającym przywołanie bohaterów łódzkiego getta, Polaków ratujących Żydów z narażeniem własnego życia.

⁶ Na uroczystość obchodów 65 rocznicy zagłady łódzkiego getta przyjechał do Łodzi Prezydent Polski Lech Kaczyński z małżonką. Uwieńczeniem obchodów było wykonanie 29 sierpnia 2009 r. podczas galowego koncertu w Teatrze Wielkim utworu K. Pendereckiego "Kadisz, Łódzkim Abramkom, którzy chcieli żyć. Polakom, którzy ratowali Żydów" stworzonego pod wpływem poezji Abrama Cytryna, kilkunastoletniego żydowskiego poety, więźnia Litzmannstadt Ghetto, który zginął w Auschwitz-Birkenau.

Fot. 4. Park Ocalałych. Oś kompozycji wyznacza aleja Arnolda Mostowicza biegnąca ze wschodu na zachód łączy Pomnik Polaków Ratujących Żydów podczas II wojny światowej z Kopcem Pamięci (fot. B. Wycichowska, 2010).

Photo 4. Survivors' Park. Axis of composition runs from East to West along Arnold Mostowicz alley linking the Monument Honoring Poles who Saved Jews During the Second World War with the Memorial Mound (photo by B. Wycichowska, 2010).

Fot. 5. Zagospodarowanie placu po Wielkiej Synagodze w Łodzi (plac przy skrzyżowaniu al. Kościuszki z ul. Zieloną), (fot. B. Wycichowska, 2010).

Photo 5. Development of the site formerly occupied by the Great Synagogue of Łódź (the plot at the junction of Kościuszki Avenue and Zielona Street) (photo by B. Wycichowska, 2010).

Przykład symbolicznego oznaczenia pustego miejsca po najokazalszej w Łodzi synagodze, zbudowanej w stylu neoromańskim w latach 1881-1887 według projektu Adolfa Wolffa, można oglądać na placu – przy zbiegu ul. Zielonej i al. Kościuszki (dawniej ul. Spacerowa) (Stefański, Szrajber, 2009). Na ślepej ścianie jednej z kamienic spośród kilku, których ściany szczytowe ramują od wschodniej strony plac po synagodze, umieszczono dużych rozmiarów banner z podkolorowanym rysunkiem synagogi, nazwą, datą jej budowy i zniszczenia. W tym roku, w linii murku oddzielającego teren placu od chodnika – na wysokości skrzyżowania ul. Zielonej z al. Kościuszki – wmurowano kamienną, prostokątną, słabo widoczną dla przechodniów tablicę upamiętniającą zniszczenie synagogi. Na płycie, od strony placu, umieszczono napis (w trzech językach), który informuje o autorze projektu i czasie istnienia synagogi, a od strony chodnika – płaskorzeźbę synagogi. Na samym placu od wielu lat funkcjonuje postój taksówek i parking, a także zadaszone targowisko; w głębi placu stoi stary, niski budynek obsługujący parking (dawniej obsługiwał stację benzynową), a po obrzeżu, w linii wspomnianego murku, brzydkie w formie i kolorze, podniszczone kiosko-budy (po jednej z kwiatami i prasą oraz dwie z fast foodami) (fot. 5).

Ocena tego, co już zrobiono dla ratowania przestrzeni pamięci, zmusza do zasadniczej refleksji: większą uwagę należy przywiązywać do wyboru formy stosowanych symboli („jakość”, ilość, międzynarodowa czytelność) służących upamiętnianiu przestrzeni pamięci Łodzi. Ilościowa przewaga symboli nad jakością aranżowanej przestrzeni jest źle oceniana: krytykowane są przez mieszkańców: Galeria Wielkich Łodzian zlokalizowana przy ul. Piotrkowskiej⁷, symbol Łodzi okresu wojny – Park Ocalałych (nadmiar symboli na terenie powołanego w 60. rocznicę zagłady Litzmansztadt Getto nie sprzyja medytacji)⁸ (Gnacikowska, 2009), a także aranżacja placu po najokazalszej łódzkiej synagodze (sprawia wrażenie zagospodarowania tymczasowego).

PODSUMOWANIE, REFLEKSJE KOŃCOWE

Poszerzeniu oferty turystycznej powinno służyć stworzenie/dopełnienie czytelnego w krajobrazie miasta, układu symboli czterech narodów składających się na formę „szlaku przestrzeni pamięci”, którego przesłaniem będzie obraz przedwojennej Łodzi wielokulturowej i towarzysząca mu refleksja o niewyobrażalnym zagrożeniu, jakie dla budowanego przez dziesięciolecia dorobku kulturowego wielu narodów wszędzie i zawsze niesie wojna.

Rezultatem zagospodarowania turystycznego łódzkiej przestrzeni pamięci powinno być:

1) przybliżanie turystom krajowym i zagranicznym ocalałego dziedzictwa niematerialnego wielokulturowego miasta z okresu *ziemi obiecanej*, które rozwijało się w pełnym poszanowaniu zwyczajów i tradycji czterech narodów, miasta spontanicznie rozwijającej się potrzeby tolerancji, która pozwoliła na budowę niezwykłej duchowości Łodzi;

2) przywracanie przestrzeni pamięci przez wprowadzanie czytelných znaków-symboli w krajobraz miasta przypominających o eksterminacji narodu żydowskiego, podkreślających znaczący udział Żydów, Niemców i Rosjan w rozwoju kultury i gospodarki Łodzi;

⁷ Od 1999 r. przy ul. Piotrkowskiej lokalizowane są rzeźby plenerowe (wykonane w brązie) upamiętniające sławne osoby związane z Łodzią, które tworzą tzw. Galerię Wielkich Łodzian. Obecnie przy ul. Piotrkowskiej stoi Ławeczka Tuwima autorstwa W. Hryniewicza – jedyna rzeźba pozytywnie oceniana przez Łodzian i pozostałe zbierające negatywne oceny: Fortepian Rubinsteina, Twórcy Łodzi Przemysłowej autorstwa M. Szytenchelma; Kufer Reymonta autorstwa R. Sobocińskiego i M. Szytenchelma; Fotel Jaracza autorstwa J. i R. Sobocińskich i M. Szytenchelma.

⁸ Na terenie Parku Ocalałych o powierzchni 8,5 ha zlokalizowano: Pomnik Polaków Ratujących Żydów podczas II wojny światowej, Kopiec Pamięci, Ławkę Jana Karskiego, Głaz upamiętniający tragiczne wydarzenia lat 1940–1944, Pomnik „Żegoty”, aleję Arnolda Mostowicza. W planach przewidziana jest budowa dużego kubaturowego obiektu – Centrum Dialogu, w którym odbywać się będą konferencje, zajęcia warsztatowe i seminaria.

3) odradzanie się funkcji kulturalnych miasta zapoczątkowanych w dziedzinie sztuki w okresie międzywojennym przez K. Kobro i W. Strzemińskiego i filmu od lat powojennych za sprawą Łódzkiej Wyższej Szkoły Filmowej i Wytwórni Filmów Fabularnych w Łodzi;

4) rozwój wciąż czekającej na dobry impuls/pomysł i zasobnego inwestora – turystyki przemysłowej – stworzenie centrum archeologii przemysłowej w Europie;

5) skuteczna ochrona obiektów ważnych dla zachowania wielonarodowego dziedzictwa kulturowego Łodzi, w tym szczególnie dziedzictwa poindustrialnego, które w zastraszającym tempie ubożeje na skutek opieszałości i niekonsekwencji w działaniu urzędu konserwatorskiego oraz braku właściwej współpracy miasta z urzędem konserwatorskim (rozprzedawanie zasobów poindustrialnych inwestorom, którzy nie tylko bezkarnie prowadzą działania uszczuplające wartość zabytków, ale dopuszczają do wyburzeń obiektów wpisanych do rejestru zabytków i obiektów, dla których została wszczęta procedura związana z dokonaniem wpisu; brak zabezpieczenia obiektów poindustrialnych, które są okradane z cennego wyposażenia przez grasujące grupy dobrze zorganizowanych złomiarzy) (Szegendowski, Tomaszewski, 2006), oraz

6) zaangażowanie miasta w organizację imprez kulturowych: kontynuacja przede wszystkim „Festiwalu Dialogu Czterech Kultur” (od 2002 r.), oraz realizacja projektu budowy nowego centrum kultury i sztuki.

Zagospodarowanie turystyczne niezwykle pojemnej przestrzeni Łodzi wymaga przemyślanego, „nieprzegadanego” w formie i treści jednoznacznego określenia miejsc ważnych dla jego czteronarodowej, przedwojennej społeczności w przestrzeni miasta (znaki, symbole, szlaki). Projekcja wybranych miejsc powinna przybliżyć turystom krajowym i zagranicznym wiedzę o wielokulturowej tożsamości miasta. Niezwykle jest ważne, by użyta symbolika zachowywała swoją czytelność nie tylko dla zorganizowanych grup, ale również dla turystów indywidualnych, którym zespolone zwiedzanie utrudnia kontemplację przeszłości, zwłaszcza w miejscach upamiętniających martyrologię wielonarodowego społeczeństwa pochodzenia żydowskiego.

Ekspozycyjności wymagają najbardziej wartościowe domeny kultury niematerialnej: a) związane z dynamicznym rozwojem wielonarodowościowego miasta przemysłowego okresu *ziemi obiecanej*, b) poświęcone bohaterstwu i solidarności w walce z okupantem, c) poświęcone pamięci o dziesiątkach tysięcy ofiar wojny oraz 4) dotyczące znaczącego rozwoju kultury i sztuki w Łodzi międzywojennej i w okresie PRL-u.

Popularyzacji łódzkiej przestrzeni pamięci powinny służyć już sprawdzone cykliczne wystawy i organizacja nowych imprez o skali międzynarodowej, nowe oryginalne formy prezentacji, które przybliżyć będą współczesnemu pokoleniu łodzian i turystom zagranicznym historię miasta. Utrzymywanie związków mieszkańców ze zwiedzającymi za pomocą oferty kulturalno-turystycznej przywracającej autentyczną wielokulturowość miasta może stać się magnesem dla potencjalnych inwestorów tych narodowości, które już raz z wielkim powodzeniem przyczyniły się do rozkwitu Łodzi.

Ponieważ Łódź – miasto zasobne w poindustrialne zabytki – nie wypracowało do tej pory realnej oferty turystyki przemysłowej (odpowiednie zagospodarowanie i turystyczne udostępnienie), szansę na zwiedzenie obiektów poindustrialnych, często znajdujących się w zdecydowanie złym stanie technicznym, mają praktycznie tylko łodzianie podczas organizowanych w soboty i niedziele, wycieczek „tematycznych”.

Związki turystyki sentymentalnej i turystyki przemysłowej z przestrzenią pamięci Łodzi wymagają rozbudowy i uporządkowania. Tworzona dzięki podejmowanym działaniom przestrzeń turystyczna Łodzi powinna utrzymywać ciągłość z obszarami o uznanych wartościach historycznych miasta – terenem tożsamości kulturowej miasta wyznaczonym w Planie Zagospodarowania Przestrzennego Łodzi z 1993 r., pod hasłem „Zielonego kręgu tradycji i kultury Łodzi” (Bald, 2006).

LITERATURA

- Bald K., 2006: Zielony Krąg Tradycji. [w:] Kronika Miasta Łodzi, UMŁ, Łódź, s. 62-64.
- Boniślawski R., Podolska J., 2007: Spacerownik Łódzki, Biblioteka Gazety Wyborczej, Łódź, s. 101.
- Dąbrowska-Budziło K., 2001: Wartości niematerialne krajobrazu kulturowego. [w:] Architektura krajobrazu, a planowanie przestrzenne, (red.) K. Popławska, Kraków, s. 256.
- Fenomen getta łódzkiego 1940-1944, 2006, red. P. Samuś, W. Puś, WUŁ, Łódź, s. 116-118.
- Gnacikowska J., 2009: Ławka Jana Karskiego w Parku Ocalałych. [w:] Gazeta Wyborcza Łódź, 22 kwietnia.
- Hac A., 2009: Kropiwnicki dostał w prezencie zburzone zabytki. [w:] Gazeta Wyborcza Łódź, 20 kwietnia.
- Hac A., Podolska J., 2008: Znika fabryczna Łódź!. [w:] Gazeta Wyborcza Łódź, 20 kwietnia.
- Izj, 2008: Rozbierają zabytkowy browar Ludwika Anstadta. [w:] Express Ilustrowany, 17 kwietnia.
- Kaczmarek S., 2001: Rewitalizacja terenów poprzemysłowych. Nowy wymiar w rozwoju miast, Łódź, s. 104-106.
- Koter M., Kulesza M., Puś W., Pytlas S., 2005: Wpływ wielonarodowego dziedzictwa kulturowego Łodzi na współczesne oblicze miasta, Łódź, s. 109-136.
- Kropiwnicki J., 2004: Rola świadka – rzecz o obchodach 60. rocznicy likwidacji Litzmansstadt. [w:] Kronika Miasta Łodzi, UMŁ, Łódź, s. 5-9.
- Łódzkie sceny żydowskie, 2000, red. M. Leyko, WUŁ, Łódź, s. 39.
- m.p., 2004: Pożegnanie z Norbelaną. [w:] Dziennik Łódzki, 10 maj.
- Munched, 2008: Znikają kolejne łódzkie zabytki. [w:] Gazeta Wyborcza Łódź, 18 listopada.
- Podolska J., 2008: Fabryki Łodzi: Była kiedyś Norbelana. [w:] Gazeta Wyborcza Łódź, 25 lipca.

- Rynkowska A., 1970:, Ulica Piotrkowska, Wydawnictwo Łódzkie, Łódź, s. 130-135.
- Salm J., 2006: Zderzenie dwóch światów. Tożsamość to wielobarwny palimpsest. [w:] Kronika Miasta Łodzi, UMŁ, Łódź, s. 60.
- Stefański K, Szrajber R., 2009: Łódzkie synagogi: wirtualne dziedzictwo „zaginionej dzielnicy”, Księży Młyn, Łódź 2009, s. 26–29.
- Szegendowski W., Tomaszewski F., 2006: Mankamenty prawnej ochrony. Zatrzymajmy destrukcję zabytków miasta. [w:] Kronika Miasta Łodzi, UMŁ, Łódź, s. 70–71.
- Wycichowska B., 2008: Nowe serce dla Łodzi. Projekt na miarę XXI w. [w:] Czasopismo Techniczne, Wyd. Polit. Krak., Architektura, R. 105, z. 9, s. 285–294.